

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

ВИДАТНІ НІЖИНЦІ

ІВАН ГРИГОРОВИЧ ТУРЦЕВИЧ (1856-1938)

Від упорядників

У цьому році виповнюється 150 років від дня народження Івана Григоровича Турцевича – вченого-античника, історика-медієвіста, дійсного члена кількох наукових товариств, співробітника українських академічних науково-дослідних інституцій, професора Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька, ніжинського громадського діяча. З нагоди ювілею незаслужено забутого за радянської доби ніжинського вченого редакція «Ніжинської старовини» пропонує читачам підбірку матеріалів, присвячених його непересічній особистості.

Народився «могиканин античного класицизму», як його назвав в одному зі своїх листів академік Д.І.Багалій, 4 квітня 1856 р. у с. Суховичи Речицького повіту Мінської губернії у сім'ї псаломщика місцевої приходської церкви Григорія Мартиновича Турцевича – людини з досить скромними можливостями, в першу чергу матеріальними; котрий, у свою чергу, також походив із сільського духовенства. На той час у Івана Григоровича вже був старший брат Олександр; через три роки народився молодший брат Осип, згодом – сестра Хіонія. Ймовірно були й інші діти, але до зрілого віку напевне дожили ті, про кого тільки-но згадали. Для тогочасної сільської сім'ї це було складно, а зважаючи, що всі хлопці здобули непогану освіту [Олександр і Осип стали вчителями, Іван – викладачем], батьки мали докласти чимало зусиль аби вивести своїх дітей «у люди».

Іван Григорович, швидше за все, отримав домашню початкову освіту. Потім навчався в Мозирській міській прогімназії, а після її закінчення – в міській чоловічій гімназії м. Шавлі Віленської губернії. Приналежність до духовного стану і природна

обдарованість дозволили вступити в 1874 р. до Санкт-Петербурзького Імператорського історико-філологічного інституту (СПБІФІ), але для проживання в столиці у батьків Турцевича-студента забракло фінансових можливостей. Крім того, вологий і холодний клімат російської Північної Пальмири негативно позначився на здоров'ї Івана Григоровича. Дуже доречно якраз у 1875 р. було реформовано Ніжинський юридичний лицей у Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька (НІФІ), більше того – з повним державним утриманням студентів. І.Г.Турцевич став слухачем відділення класичної філології.

За чотири роки отримавши вищу освіту в Ніжині і зарекомендувавши себе як наполеглива і лояльна людина, як один із кращих студентів першого випуску НІФІ І.Г.Турцевич отримав запрошення викладати в Києві. І хоч тодішній Київ був далеко не першорядним містом в державі й аж ніяк не кращим серед інших губернських міст, все ж давав непогані шанси для подальшого кар'єрного просування, наукового зростання тощо. За 13 років викладання у Києві майбутній професор досяг чимало. Відразу ж після зарахування до штату І Київської чоловічої гімназії влітку 1879 р. він отримав наукове відрядження до Німеччини й Італії, яке поклато початок його систематичним дослідженням римських старожитностей і античної археології. Наслідком цього стало опублікування кількох розвідок та монографії «Культ Весты в древнем Риме» (1887). Дебют Турцевича-науковця був більш, ніж вдалий: праці молодого вченого отримали заслужене визнання колег, монографія набула відомості в наукових колах не тільки Російської імперії, але й Європи; в 1889 р. він отримав друге наукове відрядження (впродовж 1889-1890 років І.Г.Турцевич побував у Берліні, Геттінгені, Лондоні, Парижі, Марселі, Флоренції, Римі, Неаполі); а в 1890 р. – став дійсним членом Історичного Товариства Нестора-Літописця. Крім цього, викладаючи в київській гімназії, Іван Григорович отримував максимально можливе жалування, мав подяки керівництва Київського учбового округу за службову дисципліну; дослужився до рангу колезького радника, отримав урядові нагороди: ордени Св.Анни та Св.Станіслава III ступеню.

Рік 1892 є переломним у подальшій долі І.Г.Турцевича, коли після відставки професора Р.А.Фохта, за рекомендацією одного з колишніх учителів – професора О.М.Фогеля, викладача давніх мов І Київської чоловічої гімназії запрошують на посаду екстраординарного (позаштатного) професора НІФІ. І.Г.Турцевич згоджується на пропозицію викладати в Ніжині: до 1909 р. він викладає римську словесність (історію й літературу Давнього Риму), спочатку як екстраординарний, а з 1903 р. – як ординарний професор кафедри римської словесності. Незабаром після затвердження на посаді, І.Г.Турцевич отримав ранг статського радника і грошове утримання в 2400 руб. в щорічно*, а з виходом у відставку в 1910 р. – ранг дійсного статського радника, з пенсією в 3000 рублів на рік. Загалом, І.Г.Турцевич,

---

* Для порівняння: ділянка землі площею в 0,5 га в провінційному місті типу Ніжина коштувала на межі XIX-XX ст. 300-600 рублів, невелика садиба з будинком – в межах 3-5 тис. рублів. А щодо рангів, то управляючі департаментами в міністерстві, наприклад, мали XII-VIII ранг, міське керівництво (міський голова, поліцмейстер, начальник жандармерії) за посадою X-VIII ранг. Професори ж за посадою отримували V та IV ранг – статського та дійсного статського радника, що ставило їх на найвищій соціальний щабель, в даному випадку – в Ніжині.

Будинок І.Г.Турцевича на вул. Безбородка (нині – вул. Гоголя) в Ніжині. Тут професор у революційні роки проводив заняття для студентів, а в 1920-х роках займався з аспірантами. У цьому будинку в 1929-1931 роках у ніжинського професора квартирував академік К.В.Харламович, а 12-13 квітня 1929 р. зустрівся разом зі своїм особистим секретарем і приїздом синам М.З.Левченком академік А.Ю.Кримський

перебуваючи у Ніжині з 1892 по 1917 р. стовідсотково реалізував свої соціальні потенції, які тільки можливо було задовольнити в повітовому місті. Досягнувши максимуму як у викладацькій роботі, так і в громадському житті, він завоював величезний авторитет і в інституті, і в місті: з 1909 р. був членом Попечительської ради Ніжинської жіночої прогімназії Г.Ф.Крестинської, в 1913-1917 роках – попечителем І Ніжинського земського міського народного училища, в 1909-1914 роках обирався гласним (депутатом за сучасними мірками) Ніжинської міської думи; отримав ще кілька урядових нагород...

На початку ХХ ст., незважаючи на прискорені темпи розвитку, Ніжин все ж залишався провінційним повітовим містом із неодмінною повсякденною рутинною, браком розваг, консервативністю міського соціуму тощо. В першу чергу, це позначалося на інтелектуальній еліті – професори, що не витримували тиску сірої буденності покидали НІФІ і від'їжджали з Ніжина. М.Н.Сперанський, І.І.Іванов, В.Г.Ляскоронський – це лише декотрі з них. І.Г.Турцевич зумів знайти власну протидію рутинності: він присвятив увесь вільний час науковим студіям, відмовившись від життєвих розваг, сімейного стану, віддавши науці своє здоров'я.

Від самого початку своєї наукової роботи, ще в Києві, Іван Григорович заявив про себе, як дослідник з надзвичайно критичним і скрупульозним підходом до предмету дослідження. Крім того, завжди обирав новий шлях або розглядав нові, до цього не помітні, сторони історичної події чи явища, керуючись життєвим принципом прагматизму: не має сенсу робити те, що хтось уже зробив до тебе. Його надзвичайна працьовитість постійно конфліктувала з такою раціональністю. Уже після виходу у відставку в 1909 р., а ще сильніше з часу обрання професора дійсним членом Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (ННДК) у 1922 р., І.Г.Турцевич відчуває наступ провінційної безперспективності – відразу до роботи «в стіл» надзвичайно пригноблювала, підсилена загостренням хвороби легень,

літнім віком і, особливо відчутно, матеріальним становищем і побутовими проблемами.

Наукові досліді, особливо робота з книгами, для професора були рівноцінні сенсу життя. У прошенні до керівництва НІФІ про дозвіл користуватися фондами Фундаментальної Бібліотеки інституту перебуваючи у відставці І.Г.Турцевич зазначає: «... для меня *vita sine litteris mors est* и дальнейшего пребывания в Нежине без доступа в Библиотеку Института почти не имеет *ration d'être*». Навіть будинок собі він придбав неподалік від будівлі інституту, що пояснюється прагненням за хворобливістю та похилим віком перебувати неподалік від книгосховища, інакше для нього ліпше було б купити садибу у менш вологій місцевості або взагалі виїхати з Ніжина

1917-1920 роки принесли докорінний злам життєвих цінностей і соціальних уявлень професора І.Г.Турцевича. Нівелювання інтелектуальної праці, відверте хамство і цинізм із боку влади, особливо більшовицької, привели до цілковитого матеріального зубожіння вченого і, в психологічному відношенні, до втрати хиткого відчуття життєвої перспективи. Впродовж наступних двадцяти років життя садиба І.Г.Турцевича постійно обкрадалася; найвідчутніше восени 1919 р., коли під виглядом обшуку солдати Добровольчої Армії генерала А.І.Денікіна реквізували навіть ті речі професора, котрими погребували злодії «під шумок» пожежі в будинку НІФІ влітку 1918 р. Після цього вчений так і не зміг оговтатись, постійно відчуваючи нестачу найелементарніших речей – спідньої білизни, теплового одягу, харчування. В 1918 р., за першого приходу до Ніжина більшовицьких військ, І.Г.Турцевича ревкомом було позбавлено права на пенсію, як домовласника («експлуататора») і накладено контрибуцію у 3 млн. руб.*. І хоч професор зміг довести безпідставність таких дій і контрибуцію було знято, поки йшов розгляд справи, І.Г.Турцевича змусили заплатити частину цієї суми. Після цих пограбувань (а дії більшовицької влади тут інакше не назвеш) починаються житлові поневіряння професора у власному будинку. З остаточним закріпленням Рад в Україні, місцева влада без кінця на власний розсуд розпоряджалась кімнатами в його будинку, підселяючи квартирантів, котрі своїм невіглаством і безвідповідальністю фактично довели помешкання до розрухи. Або ігнорувались заяви І.Г.Турцевича щодо хамських вчинків квартирантів, котрих брав на проживання сам професор, як правило – за доволі символічну плату і харчування. Професор І.Г.Турцевич цього часу дуже нагадує булгаківського професора Преображенського. Але літературний герой із «Собачого серця» зміг знайти хоч якісь важелі впливу аби захистити своє помешкання, а у ніжинського професора таких можливостей на було. Іван Григорович до кінця свого життя сподівався на відновлення елементарної справедливості, здорового глузду в житті соціуму, вірив, що будь-яка держава повинна мати соціальну обумовленість свого існування, намагався відновити хоч би частину цієї справедливості. Чотири роки поспіль він через суд намагався звільнити собі для наукової роботи бодай одну додаткову

* Визначити еквівалент контрибуції у скільки-небудь стабільній валюті дуже складно, оскільки рівень інфляції за 1918-1921 роках інколи за тиждень-два подвоювався, а то й потроювався, – це непогано ілюструє уривок щоденника І.Г.Турцевича, вміщений далі.

кімнату у власному ж будинку від чисельних (а їх у будинку та флігелі помешкання інколи проживало до 15 осіб) квартирантів, остання з котрих – А.С.Бондаренко – спочатку в 1923 р. змусила молодшого брата Івана Григоровича Осипа від'їхати з Ніжина на батьківщину у Мінську губернію, де він невдовзі помер від паралічу. Ця ж квартирантка після 13 років проживання в помешканні професора, намагалася оформити фіктивний шлюб з 82-річним І.Г.Турцевичем, щоб при відсутності законних спадкоємців*, заволодіти майном і будинком.

Відчутного удару – і морального, і матеріального – нова влада завдала І.Г.Турцевичу в 1922 р., коли після розформування факультету професійної освіти Ніжинського інституту народної освіти (НІНО) – так тепер називався колишній НІФІ, його було звільнено з посади професора. Щоправда, того ж року вченого було затверджено дійсним членом новоствореної ННДК, а з 1924 р. – І.Г.Турцевич став керівником секції історії античної культури цієї кафедри, але і як співробітника ННДК, і після виходу на пенсію в 1926 р. до самої смерті професора наприкінці 1938 р., продовжувалося завуальоване, цілеспрямоване приниження його як особистості і нівелювання як вченого. З 1919 р. І.Г.Турцевич не зміг опублікувати жодної зі своїх праць. А статей, нарисів, рецензій, судячи зі звітів, готових до друку щоразу за підзвітний період було до десяти. В останньому подібному документі – листі до Всеукраїнського комітету сприяння вченим (ВУКСУ), орієнтовно за 1935 р. – він називає серед готових до друку 12 рукописів, 6 не закінчених робіт і найпершу свою працю про водопостачання давнього Риму, що з 1931 р. чекала на перевидання згідно плану ВУАН. Кожного разу, коли справа доходила до друку, постійною відмовою слугувала теза про неактуальність студій професора з точки зору утилітарності пролетарської культури. Однак написавши явного «паровоза» в 1924 р. на тлі тодішньої політики коренизації (українізації) – розвідку «Овідій та Шевченко на засланні» (теми самої по собі уже цікавої), усе одно її теж не випустили з-під друкарського верстата.

У 1926 р. професор І.Г.Турцевич відмовляється від будь-якої роботи з аспірантами. Сповідуючи дослідницький максималізм вчений бачив, що студентська молодь з лав пролетарської маси йшла в науку, як на комуністичний суботник, на заклик партії, а не за покликанням. А з іншого боку, ті обдаровані особистості, що все ж траплялися і прагнули реалізувати свої наукові здібності, могли це собі дозволити лише частково, викроюючи час зі своєї основної роботи, часто зовсім не пов'язаної з науковою діяльністю. Не бажаючи зрадити своїм науково-педагогічним принципам, коли неможливість передати ефективно і ґрунтовно знання неодмінно позначається на науковому рівні аспіранта і потягнуть за собою випуск

---

* Як уже зазначено – молодший брат помер у 1923 р. і теж не залишивши спадкоємців. Він перебрався з Вороніжу, де вчителював, до Ніжина в 1921 р. і був, за словами І.Г.Турцевича «класним художником Академії»(не зрозуміло – якої?). Старший брат Олександр вчителював десь на півночі Київщини, ймовірно в Чорнобилі; він також помер до середини 1930-х років. У всякому разі Іван Григорович з ним стосунків у 1920 – 1930-х роках не підтримував. Натомість досить тісно спілкувався з донькою своєї сестри Хіонії Хлебцевич, що проживала вірогідно також в Чорнобилі або в Мозирі. Але в 1935-1937 роках зв'язок ніжинського професора з небогою обірвався – через ізолювання квартиранткою А.С.Бондаренко листування між ними.

«усередненого» спеціаліста, професор свідомо полишає себе шляху передачі свого колосального досвіду і унікальних знань. А обставини провінційного існування, коли наукова і викладацька діяльність для вченого була фактично ототожненням власного існування, взагалі обертають цей крок на особисту трагедію. І, попри це, науковий вишкіл І.Г.Турцевича по секції історії античної культури ННДК до 1926 р. все ж пройшли такі аспіранти, як К.Т.Штеппа, Т.П.Алексєєв, В.К.Пухтинський, що згодом стали знаними науковцями.

У той же час Науковий комітет Головного управління професійної освіти Народного Комісаріату освіти УСРР (Укрнаука) майже 1,5 роки відкладав питання про підвищення кваліфікації і посадового окладу професора І.Г.Турцевича, котрому рішенням ННДК, де знали про його матеріальну скруту, на свій страх і ризик призначили максимально можливу по кафедрі зарплатню – оклад аспіранта, що не поєднує навчання з іншою роботою: 6-кратний аспірантський мінімум (59 руб.*). Така заробітна плата була настільки жалюгідною, що вченому доводилось жити в неопалюваній кімнаті, без достатнього харчування. До цього також слід врахувати потребу постійно поповнювати свою бібліотеку сучасною науковою літературою і чималі суми обов'язкових витрат (податки), котрі, варто сказати, ніжинський професор, через свою чесність і порядність платив завжди вчасно і, наскільки це було можливо, сповна, часто залазячи задля цього у борги, щоб не втратити єдине, що у нього залишилося – дах над головою. Суттєво не допомогло і клопотання Комісії ВУАН по вивченню Близького Сходу і Візантії (КДІБСВ), керівником Ніжинського осередку якої з 1930 р. він був. Дякуючи фактичному керівникові КДІБСВ К.Т.Штеппі, вчений отримав невелике підвищення пенсії, але на тлі різкого зросту цін під час колективізації і голодомору в 1932-1933 рр., Івану Григоровичу це мало допомогло. Під завісу свого життя професор, для забезпечення проживання, змушений був почати продавати власні речі, книги зі своєї бібліотеки і, навіть, вів переговори з ВУАН про її повний продаж. Помер І.Г.Турцевич у власному будинку наприкінці 1938 р. (судячи з листування – між 20 листопада і 20 грудня). Похований на Грецькому кладовищі на північній околиці Ніжина, де знайшли свій останній спочинок багато хто з його колег-професорів Ніжинської вищої школи: І.А.Сребницький, П.О.Заболоцький, І.І.Семенов, О.І.Покровський, М.М.Бережков тощо. Як і багатьох інших, надгробка на його могилі нині немає, відтак, навіть указати на місце де упокоївся І.Г.Турцевич сьогодні немає можливості.

До уваги читачів пропонуємо два рукописи, що належать перу професора революційної та післяреволюційної доби. Обидва були знайдені серед матеріалів його особового фонду відділу Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині.

Наукову доповідь «О зилотах Фессалоники и трактате Николая Кавасилы» вчений робив на засіданнях ННДК на межі 1925-1926 років, яка підсумувала майже десятилітню історіографічну й джерелознавчу дослідну роботу над історією соціальних рухів у Візантійській імперії XIV ст. Децю переробивши цю доповідь

---

* Ставку було підвищено згодом з 25 до 75 рублів, що все одно не покривало потрібних виплат І.Г.Турцевича. Тільки податків, як домовласник, він платив більше 600 рублів на рік, не рахуючи інших виплат: комунальних, обов'язкових грошових державних позик тощо.

восени 1929 р., І.Г.Турцевич знову повернувся до цієї теми на засіданні ННДК – чернетку останньої й становить уміщений далі документ. Є всі підстави вважати, що віднайдені тези доповіді були покладені в основу просторої наукової розвідки, яку ніжинський вчений надіслав на початку 1930-х років до редакції празького часопису «Byzantinoslavica». Однак, нині, після перегляду комплектів цього видання 1930 – початку 1940-х років, можемо впевнено сказати, що за невідомих причин вона надрукована не була. При публікації залишено авторську стилістику ніжинського вченого, привівши до сучасних вимог орфографію й пунктуацію тексту доповіді. Всі підкреслення в тексті доповіді зроблені І.Г.Турцевичем.

Відносно щоденника І.Г.Турцевича – точніше, тієї його частини, яку вдалося

Уривок зі щоденника І.Г.Турцевича за січень 1925 р.

відишукати, – документ адаптовано не тільки до сучасних мовних норм, але й зроблено «читабельним» – розшифровано й подано в суцільному тексті чисельні авторські скорочення, в певних місцях за логікою реконструйовано окремі слова або фрази (вони подані курсивом); те, що не вдалося реконструювати (слово, кілька слів або закінчення щоденного запису), вміщено в квадратних дужках; позначення днів ліворуч залишено в авторській редакції: перша цифра – число за старим і новим стилем, друга –

день тижня у порядковій його нумерації («+» позначає неділю). В коментарях, наскільки це було можливим, визначено персоналії з тексту, але частину осіб встановити поки-що не вдалося.

Обидва документи друкуються мовою оригіналу.

Іван Григорович Турцевич

О ЗИЛОТАХ ФЕССАЛОНИКИ И ТРАКТАТЕ НИКОЛАЯ КАВАСИЛЫ

опубліковано:

Східний світ. – 2003. – №1. – С.186-188.

В 1925 году на трёх заседаниях Нежинской научно-исследовательской кафедры я прочёл моё обстоятельное исследование о политических и социальных междуусобицах в Византии XIV века; эта работа ещё не напечатана; я с тех пор не упустил из виду, а пополнял [её], и настоящий мой доклад является так же